

Իրիկուան դէմ ձուլարան կ'երթանք, մե- տադին հալումը տեսնելու, զոր տափարակ ու քառակուսի կաղապարաց մէջ կը ընուն, և հոն կը պաղի՝ կ'ամրանայ նոյնհետայն, և այս կերպով ձևացած շերտերը՝ մէկէն իրա- լից աւազան մը կը ձգեն:

Ինչպէսի Նորայէն, այնպէս ալ ի Վատար, տասնէն տասն և մէկ ժամու միջոց կը ճաշեն, և իրաւունք ալ ունին այսպէս ուշացընելու. որովհետեւ կրնան տաքութեան պատճառաւ յե- զալիլն զործոյ և զբաղմանց ժամանակը, օ- բուան մէկ մասը քնով անցընելով ու գիշեր ատեն իրենց զործով պարապելով: Տան չըր- ջապատն եղող բացալայրին վրայ սեղան կը դնեն, ուր գէթ մեղմ ու հաճոյական հովիկ մը զիրենք զովացընելով, վայրկեան մը կը մոռնան օրուան ծանր աշխատանքը:

Ալքիս առջև կը պարզի գեղանկար մը հը-

րաշալի պայծառ լուսնի լուսով փայլած լե- րանց, որ կարծես իր բոլոր պըրանօքը կը դիտէ Վատար-չայի արծաթի ջրերը: Այս տեսիլ, թեթեւակի քողարկեալ գետնէն ելած շողով, այնչափ բանաստեղծական է՝ զոր չյագենալով ի դիտելոյ, կը մոռնամ դիմացս դուռած կերակուրը. ընդհակառակն՝ գլուխս դարձնելով, կը նկատեմ փռանց կարմրա- փայլ կոկորդը, հրացայտ կայծից խուրձը՝ որ կը բարձրանան յերկին՝ կարծես թէ արհա- մարհելով աստեղաց լոյսը, և ձուլարանը՝ որ շառաչածայն գործունէութեամբն հակապատ- կեր մը կը թուի քաղաքակրթութեան այն- պիսի երկրի մէջ ուր ամենայն ցուցակութիւն մարդկային ճարտարութեան պակասի: Չան- կէզուրի լերանց առանձնութեան մէջ կոր- սուած ենք, չկայ ճանապարհ, երկաթուղի և հեռագիր:

(Շարաշարեղի)

ՀԱՅԲ ԵՒ ԴԻՑԱԲԱՆՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅՈՑ

(Տես յէջ 94)

արդ զխաղաղարար չորս ան- ձինք մերադնեայք Հնոյ Հա- յութեան Համաստուածքն մասնաւոր կերպով ուսումնա- սիրած են. առաջին երկուքն Չամբեան և Ին- ճինեան. մին «Հայոց պատմութեամբ», միւսն «Հայոց հնախօսութեամբ» և «Հայաստան» գրողն. իսկ վերջինք Մ. Լւին, և Հ. Բ. Սարգիսեան վրդ. առաջինն «Հայկական հե- թանոսութեամբ», և վերջինն «Աղաթան- գեղեղայ քննադատութեամբն» ընդդէմ Գուգ- շմուի: Որչափ ինչ սոքա շանաղոր եղած են վարդապետեղ՝ յայսինի է որ մեծ աշխատու- թեան և տընութեան իբր պտուղ նուիրած են Հնախօսին և Հնախուզին. սակայն 'ի սոցանէ ոմանց՝ մանաւանդ թէ առաջին երեք Գիտ- նոց աշխատութիւնքն առանց հիմնական ցուց-

մանց լինելով՝ թէ և ոչ խոտելի, սակայն և ոչ գորացուցիչ են. իսկ վերջոյն՝ Սարգիսեան վրդի. թէ և համեմատաբար արմատական ցուցակութեամբ հաստատեալ՝ սակայն և այդ ոչ 'ի սպառ գորացուցիչ, ըստ որում գրու- թեան նպատակն օտար լինելով: Եւ սա- կայն առանց բնաւ արհամարհ աչքը դիտելու այդ քառեակ աշխատութիւնքն, այլ ընդհա- կառակն մեծապէս գնահատելով հանդերձ և զովելով՝ սակայն անբաւական և ստորամ կը համարիմք զայդոսիկ, վասն զի շատ մի կա- բեոր դէպք՝ և քան զհինն հնազոյն դիք և աստուածք հայութեան մոռցուած են 'ի սպառ. շատ մի հնաւանդ յիշատակը անտեսուած են, և բնաւ լուրջ դիտողութեան չեն ենթար- կուած. շատ մի էական և իսկատիպ քննու- թիւնք 'ի մոռացօնս են թողուած, և եւրօ-

պետան վեհ գիտութեան անոր քան զարժանն ծառայութիւն և հաւատք ընծայուած է :

Եւրոպիա ինչ որ ցայսօր կը վարդապետէր՝ այսօր նոյնն չէ . չափազանցութիւնք ալ սահման մ'ունին , այնուհետեւ տաղաւակ կը թուի , կը թողուի , և բողոքովիմք կը մոռցուի : Ասկէց վեց կամ ութ տասնեակ տարիներ առաջ երբ եւրոպեան Ակադեմիոյ մը մէջ Հայ ձայն մը զօրաւոր շեշտերով այլ սկար փաստերով զՀայն առաջին քաղաքակիրթ ազգ և իւր լեզուն նախաբարբառ կը հռչակէր՝ և կը համոզէր զունկնդիրս , սակայն չափազանց կը թուէր իրաւամբ յետագայ բանիբուն զիսնապանաց և զիւրաւ ալ կը ջրուէր , զի փաստերն անհիմն էին : Չափազանցի կարծիքն այնքա խահական զիսնականին չափազանցութեան կը մասնէր , մինչև սահման լրանալով՝ և յետոս բնդ կրուկն նահանջեցին , սխալն ըմբռնեցին , անհիմն փաստերն վերուցին , և հիմնական քննութեանց ցուցումներով ապացուցին ինչ որ կէս դար և աւելի ևս առաջ հայ ակադեմականն ուզած էր հաստատել և յաղոթած էր , թէ և սկար և խեղճ ցուցակութեամբք : Այսպէս էր և Ս . Բուլգէ բանիբունն ուսուցչական Գրիստիսիոյ Համալսարանին , որ երբեմն « Հայ ինքուն առիական լեզու (հնդեւրոպական) չէ » , կը գոչէր , այսօր հաւատարմ լինելէն վերջ յայդմ , և զՀայն մարդկութեան առաջին քաղաքակիրթ ազգ՝ և նորա հին լեզուն Նախամայր դասնելէ հետի չէ :

Մինչև ցարդ մեր բռնած ընթացքն բաղդատական էր , նոյն շաւղով կը յառաջեմք և Հայ Աստուածութեանց քննութեանց և ուսումնասիրութեան մէջ :

Արիական ժողովրդաց նախկին պաշտաման առաջին նիւթ ընծայողն է , Ա . Իմաստասիրական գաղափարն՝ կամ լաւ ևս է ըսել անդրադարձ որդիութեան խորհուրդն . և ևս ուղղագոյն բացատրութեամբ՝ Հայրենի գաղափարն :

Բ . Բնական երեւոյթն մարմնաւոր պետի և հօր , և հայրենեաց գաղափարի :

Գ . Նիւթական ազգակն և երկայթէ՝ ուրոնց ազդեցութեանց ենթակայ էին :

Դ . Խառնուրդ վերոյիւրեւոյ և բաղմամտուա-

ծութեան սկիզբն . նիւթականութիւն (անդրիք) , և անկումն :

Առաջին երեք գաղափարաց մէջ յայտնապէս կ'երևի միաստուածութեան սկզբունքն . Maspero , (Hist. anc. des peuples de l'orient , I. IV , ch. XI , p. 499) , և Hyde . (De Religione Persarum) , և M. Fontane (Inde-Védique) և (Iraniens) գրոց մէջ՝ յայտնապէս կը վաւերացունեն զայդ . անհնար է այլ ևս այսօր առանց հնախօսականի դէմ մեղանշելու պնդել Պ . Էմիլի հետ սորա հակառակն : Հ . Բ . Սարգիսեան վրդ . կը կարծէ՝ թէ նախապատմական ժամանակաց մէջ ևեթ Արիականք միաստուածեան գաղափարին կը ծառայէին , մինչդեռ ընդհակառակն ակն յայտնի է՝ Թէ Բնիկ-Արիական (Հայ) ժողովրդեան պատմական վարդապրն բացուելէ յետոյ ևս՝ միաստուածութեան գաղափարն դեռ ևս ջինջ կը մնայր 'ի Հայս , և նոյն իսկ 'ի բաղմամտուածութեան յայտնապէս : Ո՞չ չիշէր արդեօք Հայկայ և Բելի անցքն , հայ նախապատմական ժամանակի մէջ , զուցէ Քրիստոսէ 40 կամ աւելի դարեր յառաջ տեղի ունեցած . զոր առասպել կոչեմք՝ հազ չէ այս պահուս : Եւ սակայն Մովսէս Խաւայելի օրէնսդիւն՝ պատմական ժամանակի մէջ իսկ արիական միաստուածեան գաղափարէն կը քաղէր իւր դրութիւնն՝ մինչ փախտական յեզիպտոսէ կը պեղերէր 'ի Քանան :

Արամազդ որ զառաջինն կը հիւրընկալուէր 'ի Հայս՝ յԱրիական ժողովրդոց ներմուծեալ , միաստուածեան խորհրդով հայր էր : Սա անծանօթ էր Արիական բնադաւառին՝ (Հայոց աշխարհի) , և ոչ ալ բնադաւառն օտար էր եկող հիւրին , այլ նա սորա մայրն և ծնողն և հայրենի յարկն՝ օւստի ելած էր , և սա (Արամազդ) նորա որդին և ծնունդն և ժառանգն յարկին՝ ուր կը դառնայր : Նախկին Հայոց համար Արամազդ նոյն էր ինչ որ էր աւելի որիշ և քաղցր հնչողն Հայկ . Արիականք դեռ ևս գաղթականութեանց չսկսած՝ նոյն ձայնիւ կոչած էին իրենց Հայրն հասարակաց , իրենց պետն , իրենց սիրելին , և նոյն գաղափարաց ենթակայք՝ մեկնած էին անաթ զանազան գաղութներով . նոր յորդո-

լուսն զոր վարեցին՝ ձայնի փոփոխութիւն մ'էր և ոչ ոգւոց. ինչ որ քննելով պիտի տեսնեմք :

Միաստուածեան զազափարին առաջին հաստատութիւնն և զործածութիւնք ինչպէս յԱբիս առհասարակ՝ նոյնպէս և 'ի Հայս կ'արգարանայ իմանալի էին պաշտօնիւ որ է Արեգ : Արեգ բառն արիական գրին իմաստովն միշտ բարձր, պայծառ, ազնիւ, արի, երանելի իմաստն ունի. արմատականն է Ար : Փորձութիւն մը կ'անցնի մօքէս Արեգի վերջին վանկին եգ յանկին վրայ. եգ—էգ. իբր ծնող. ուստի Արեգն հետեցունել Մայր կամ ծնող Արի ցեղին :

Առաջին աստուածութիւն և առաջին անուն աստուածութեան, Արիական ցեղին առհասարակ պատշաճօղ կը զաւանիմ Արեգն : Արեգ՝ իմանալի պայծառութիւն, և լոյս, և հուր. իմանալի բարձրութիւն, ազնութիւն, արութիւն. միով բանիւ ամենայն ինչ : Իսկ նախախնամօղ աստուածութեան իմաստարարք՝ տեսանելի աստուածութիւն, տեսանելի պայծառութիւն, տեսանելի բարձրութիւն : Ակն — Արեգի—Արեգակն. փոխանակ իմանալոյն : Հետևարար դիւրին է ըմբռնելն թէ քանի՛ բարձր և նրբին իմաստասիրութեան ծնունդ է՝ աներևոյթ է իմանալի էի մը պաշտօնն՝ զոր ունէին Արիք. և որոյ անձառ էութիւնն ըմբռնել տալու համար՝ զԱրե իբր իմանալի և տեսանելի աչք Արեգի՝ խնամատար բնութեանց տեսնելով՝ Ակն Արեգի կոչեցին : Արեգէն իսկ 'ի մեզ սովորական է Ակն արևոս և Ակն արեգի բացատրութիւնքն :

Չկարծուի թէ գուցէ ընդունայն երթադրութեան մը անհիմն հետեւութիւնն ըլլայ այդ վարդապետութիւն. ոչ և մի բնաւ : Հնութիւնն կտակած է մեզ շատ մի հեթանոսական քնքոյշ բացատրութիւններ, որոց արմատականն նախամօր շրթներէն բուսած է, և զոր մեք այսօր խայտալով կը կրկնեմք : Աւելի ևս լուսաւորն Եւրոպիա մեր այս խնդիրն ալ կը լուսաւորէ, և փաստ մ'աւելի և տարածուն հաստատութիւն կու տայ մեր խնդրոյն. հաւասարի. On s'était en vain demandé jusqu'ici d'où pouvait provenir le nom de Jahvé dans lequel

est contenue l'idée d'être. Or dans notre antique morceau du temps d'Our-Nina, on aperçoit un Jahvé sumérien, le dieu GAL (Գալ. Գու. Կալ.), c'est-à-dire le Dieu QUI EST ». (E. Le-drain, Sur les bords de l'Euphrate: L'Artiste, janv. 1884, p. 5) : Ահա Սուսերական (աքադեան) Աստուածն Գու, Գալ, Կալ հայ անուամբ Ուր-Յինայի ժամանակէն յիշատակուած : Որ էնն մոլորիական մօրեն, այն՝ ո՛չ ապաքէն այդ աքադեան (Սուսերական) արմատէն ծնած և ծլած է : Սուսերք և Աքադեանք (Քաղդէք) տեսանք արդէն թէ ուստի՞ զաղթած են 'ի Միջագետս և 'ի Բաբելոստան. և այդ անփոփոխ պահելով աստուածութեան անունն Կալ, Գու, Լիմել, Գալ :

Որ էնն որ մինչև ցարդ փիլիսոփաներն զբաղեցուցած է՝ և սքանչելի կազմութեամբն հիացուցած՝ էութեան բարձրութիւնն նշանակելու պատշաճ միավանկ և միատառ հայկական անփակ զիրն է « է », զոր 'ի զուր պիտի ձգնին լեզուաքնինք հսգ ձայնի աղաւաղումն կարծելով. այլ ընդ հակառակն է էր, հսգ եղաւ, և անփոփոխ է մնաց 'ի մեզ : Մովսէս զայդ վարդապետեց զառաջինն 'ի լուր աշխարհի. և սակայն ահա բացայայտ յանդիմանութեամբ կը պարզի խոյրին՝ թէ ուստի՛ նախ Եբրայական օրէնադիրն զաղափարեց այդ բարձր խորհուրդն, և զրա հիմն իւր միաստուածեան զազափարականին վեցմ վարդապետութեան : Վերոյիշեալ սոյն ապացոյցին վրայ յենելով՝ կրնամք կարծեմ ամենայն վստահութեամբ հետեցունել, թէ նախկին Արարատեանք Գու (Gal) Աստուածն պաշտած և զաւանած են յառաջ քան զամենայն իմացական զազափարական էութեան, էի, կայի, լինելութեան, զոյութեան, էակի մը որ անհաս էր և անձառ մտաց և անտես աչաց : Ահագին իմացականութիւն, գերազայն խոյանք մտաց :

Արեգն նոյն մտաց վրայ ձուլուած, անփոփոխ էութեամբ, սոսկ այլահնչիւն բառիւ, իբր գերբարուն էակ 'ի պաշտօն կոչուած է առհասարակ յԱրեգաց. Հայն իւր տարւոյն ամիսներէ մին ևս նուիրած է Արեգի :

Արիական ցեղի առհասարակ է այս պաշտօնն. նոյն բարձր զաղափարականն հնդեւրօպական ցեղին մէն մի ազգաբաժինն մէջ յայտնի կ'երևի: Հայք, Հնդկ-Արիք, իրանեանք, Քաղդէք, Յոյնք, Հռոմք, ամենքն հաւասարապէս նոյն հարազատութեան և եղբայրակցութեան նշանադրոյմը և յատկանիշն անփոփոխ պահած են: Եւրոպեան հնախօսութիւնն սքանչելի կերպով կը նկարագրէ. — Արիական հոյակապ ծնունդն իւր զաղափարաց բարձրութեանն յազուրդ պիտի տայր, ամենայնի պատճառն սկսաւ որոնել. ո՞վ էր արդեօք դա. — Փորձառութիւնն բաւական զոհացուցիչ պատասխան մ'ունէր առ այդ. բնութեան մէջ ամենէն ազդեցիկն, և ամենէն առատն ուստի զոգցես արարածք ամեն ունին իրենց էութիւնն՝ կեանքն և շարժումն, և առանց որոյ մեռանին, ճոշմն: — Հուրն տեսանելի կամ անտես՝ սակայն ամենուրեք է. Ազատն Մասիս հուր կը թափէ, Արեաց մայրն է, երկու քարի կամ փայտի կտորներ շփմամբ հուր կ'արտադրեն. կեանքն ջերմութիւնն մ'է. պակսելովն « Մահն » կը տիրէ. ուրեմն կենաց սկիզբն ալ հուրն է: Բոցն՝ հոյ տեսանելի շարժումն, միշտ ղէպ յերկինս կը ձգի. հուրն ամպերն կը ժողովէ, կը շարժէ, կը պատառէ, և բեղմնաւորել ցօղն կ'իջնէ յերկիր. ուրեմն երկնից իշխողն ալ հուրն է: Զուրն ալ հոյ ծնունդ է. առանց հոյ « կեանք » չկայ, « մահ » է: Սակայն հոյ կերտնն և վառարանն Արին է: « Tel est, le feu universel, principe de vie, principe igné-Agni (Աին, արեք-Աին, հուր) — que l'Arya salue, qu'il célebre, qu'il loue, et auquel il adresse le premier hymne. (M. Fontane, Inde—védique); Արիական գաղութներէ զոգջիր ամենէն հինն՝ այլ ամենէն չէզոքացեալն բուն՝ Քաղդէն, իւր առաջին քաղաքն 'ի Քաղդէս Հոյ կը նուիրէ. Our = Ուր, = Հուր և Քաղաք:

Kuhn (Die Herabkunft) գրութեան մէջ կ'ըսէ, թէ երկնային հոյ յերկիր իջնելու աւանդութիւնն հնդեւրօպական ժողովրդոց առհասարակ կը վերաբերի: — Իսկ C. Schoebel (Recherches, p. 54) կ'ըսէ.

« L'esprit des pasteurs védiques était sous le charme des allures mystérieuses de l'élément du feu ». —

Աստուծոյ որ Էնի (Gal) խորհուրդն, մի միայն բացարձակ իմացականի ծնունդ՝ Արիական Նախամօր պաշտելի յղութեամբն՝ իմօնայի հոյ անտեսանելի էութեամբն թարգմանուած՝ Արեք տիեզերաց տէր և կենսատու հոշակուած էր: Արիք դեռ ևս իրենց հայրենի տունէն (Eeriene—Vaedjo), դրախտանման երկրէն չհեռացած, առհասարակ նոյն զաղափարաւն տոգորուած էին. և երբ զանազան գաղութներու պէտքն զգալի սկսաւ լինել և կազմուեցան, նոյն զաղափարն իրենց հետ տարին, պահնցին, փոփոխեցին, աւելցուցին, կրճատեցին, սակայն էութիւնն և հիմունքն նոյն մնաց: — Աստուծոյ զաղափարն՝ կ'ըսեն, P. Bert, (Ary. de l'enseig. prim. préf. de la II édition) և A. Fouillée (Hist. de la phil. p. 4), մի միայն երկրորդ արդիւնք համարելն՝ առողջ մտաց չէ, և ոչ ալ մտաց զլուտ է այդ, այլ և շնորհապարտ սրտի արդիւնք, և բնութեան սքանչելի ազդեցութեանց և ներգաշնակ օրինաց արգասիք:

Ժամանակ անցնելով այդ պարզ զաղափարն իմանալոյն՝ տեսանելոյն տեղի կուտայ: Արեքն իւր Ական հետ կը փոխանակի. 'ի սկզբան պարզ, այլ յետոյ ուրեմն թանձրացեալ երևոյթ մի կ'առնու, և տակաւ առ տակաւ ընդհանրանալով բազմաստուածութիւն կը սկսի:

Քաղեմք աստ Ռիդ-Վեդայէ արիականաց առհասարակ ծանօթ եղելութիւնքն, « Agni, soma Indra, dieux principaux » (Rig-Veda): Աին (Agni=հուր) ընդ ինչոյայի (Indra) կը կուռի, Աին յաղթօղ է. տակաւ մի ևս և Աին (Արեգակն Agni) և Ինդրա (Râ-Indra) կը չեզոքանան, և կրկին բայց ըստ էութեան մի Արեգակն կը կազմեն. Agni-soleil, — Indra-soleil: Վեդեան Արիք Հնդկաստանի մէջ հաստատուած՝ Արեգական կիզիչ տապէն կը սկսին նեղուիլ շարաշար: Լեռներէ հեռի և անլրդի անապատներու մօտ յիշելով իրենց հայրենի տան բարերար Աստուածն՝ որ հաշտ և քաղցր

ակամբն (Արեգակն) կ'այցելէր զիրենք, յիշելով լեռնակոյտ աշխարհն և ծմականիստ անտառներն, հովտուն և զալար մարգերն, խորհելով կարկաջուն և վճիտ ջուրերն, եւ ըստ զի պղ վայրն, նոր հողն և զով, լաւն և առատ միասին կ'ընկերանան, հրոյ-ակն (Agni-feu) անտանելի կ'երեւի, Արեգակն-ինդրա (Indra-soleil) կը հարուածէ զնուսաւ: Արեգակն թէ և պահ մը չմոցուի՝ սակայն նորոգ երեւոյթ մի կ'առնու. օրուան արեւն (տապն) չար է: Արշալոյսն և վերջաւոյս միշտ զուարթ և զուարթարար, զով և կազդուրիչ, ուստի եռանդուն ուխար և աշխոյթ թուիք կ'ուղղին առ Արշալոյս, առ նոր Աստուածս. (Aswins):

Որչափ և հասարակ աւուր սրտնեղիչ տօթոյն հետեւութիւնն կը մղէր զԱրիս յայդ պաշտօն՝ սակայն բնաւիմբ իսկ նոր խորհուրդ չեմ կարծեր եւս զայդ. վասն զի առհասարակ Արիականաց սեփական պաշտօն եղած է Արշալուսի պաշտօնն: Հնար է կարծելն թէ Հնդկի-Արիք կրկին դարձմամբն իրենց հայրենի տունն մուծած լինին այդ գաղափարն. վասն զի ամեն մի գաղթականք զայդ մշակած են, որպէս և Յոյնք, Եւրոպական և Լատինք, ուստի ամենէն հաւանական թուի ինձ կարծելն՝ թէ Արիական բնավայրի (Արարատեան աշխարհի) մէջ սկսած լինի նախ այդ պաշտօն, չե կամ զինի առաջին գաղթականաց մեկնման: Հոգի-վեգայի S. IV. տունն հետեւեալ ուխտն կը նուիրէ աստուածացեալ Արշալուսին: « O Aswins, vous avez enlevé à Tchyâ-Vâna en vieille forme, comme on enlève une cuirasse. Vous l'avez rendu jeune, et l'avez fait digne de l'amour de son épouse »: —

Արեգն՝ իմանալի էութիւնն և սկիզբն էութեան, հրոյ էացուցիչ, տեսանելի ակն ունելով զԱրեգակն կը մանէ յասպարեզ. Արեւու և Արեգական արդիւնքն, նմանութիւնք, կը բարձրանան 'ի պատիւ. Արե (իմանալոյն պատկերք Արեգակն) (Արեգի ակն), Արշալոյս, Արուսեակ, Առաւօտ, Աստեղք, լոյս, Լուսին, հար, փայլ, և այլն, բարձր ոգի մը կը կրեն, Արեգի ծնունդք և պատկերք են. 'ի պատիւ են, կը պաշտեն, պայծառ են:

Արարատեան բնավայրի այդ խորհուրդն և պաշտօնն յղացաւ և ծնաւ և աւանդեց իր որդոց: Բանանք այն Շարականն որ այսօր Հայ Քրիստոնեայ տաճարաց մէջ կը ձայնեն, առնունք 'ի բնին նորա մի առ մի բառերն, և անկասկած կ'սպասողիմք յայնժամ բանիցս և նպատակիս ստուգութեան: Մտաց նոր գիւտեր չեն սոքա, և ոչ հայ լեզուի անծանօթ և նորաստեղծ բացատրութիւնք, այլ հնութեան մի մի պատկառելի աւանդք, նախապատմական ժամանակաց քննոյշ և քաղցր յիշատակք, արիական նախամօր նախածին գաղափարաց ցուցումունք. քառասուն կամ թերեւս տուելի դարուց անցեալ եղելութեանց հնախօսիկ և ճշգրտապատում մնացորդք. հետաքրքրական և պաշտելի հնութիւնք: Առաւօտուն առաջին մաղթանքն Բնիկ-Արիական նաց հետ նոցա զաւակն կը սկսի ձայնել. « Ասաւօտ շուտոյ, Արեգակն արդար, առ իս լոյս ծագեալ »: — Նախապատմական ժամանակաց հայրենի գաղափարաց քառասուն դարերէ յետոյ հաւատարիմ նմանաձայնութիւնն, թէ և այլ իմաստ:

Արարատեան բնավայրի գաւակն և ժառանգ ցարդ սովորած է՝ « Բարի լոյս » մաղթել իւր եղբարց, Ասաւօտոս իւր աղերսն դէպ յԱրեգակն կանգնած մաստցանել, Արշալուսի երևումն, Արեւելից փայլն Հայու համար նուիրական սքեռութիւնք են. « Աստուծոյ բարին է լոյսն » — ո՞վ ըսաւ, ո՞վ զըսաւ, ո՞վ ծնաւ. սքանչելի բանաստեղծութիւն, հիանալի փիլիսոփայութիւն. ի՞նչ է սորա պատճառն. ո՞չ սպաքէն մի մի սքանչելի փաստեր են մեր վարդապետութեան:

Զենոք Տարօնոյ պատմութեան (էջ 34) հետաքրքրաշարժ առաջարկ մի կ'ընծայէ. — « Եկէն Հնդկաց » կ'ըսէ, դէպ յարեւմուտս երևի՞ր պաղանէին, մինչ Հայք յարեւելս ». — Ի՞նչ էր արդեօք այդ խոստր ընթացքն. չէ՞ արդեօք ճշմարիտ՝ թէ Հնդկի-Արիք Հնդկաստանի կիզիչ արեւն նեղեալք՝ և 'ի յուշ մայրենի նուիրական յարկին բարերար Արեւուն՝ ուխտիք ըզձացեալ, դէպ 'ի յայդ ցանկալի հողն իւրեանց կը դառնային յերկրպագութիւն, և զայդ սովորութիւն կը պահէին և զինի դարձին անփոփոխ:

Յիշեմք պահ մի Գողթան Մուսայից « Երկ-
նէր երկիրն և երկիր » նուպն, և կ'ըմբռնեմք
թէ ո'րքան հաւատարիմ ուղղութեամբ կը յա-
ռաջեմք մեր դասն ։

Արեգի և ապա Արեգական պաշտօնն քայլ
մ'եւ առնելով Լուսինն և Լուսնկայն նոյն աս-
տիճանաւ պատիւ կը սկսի ընդունել ։ Այլ ևս
բնութեան ոյժն 'ի նկատի կ'առնուի, Աս-
տեղք կ'ոգևորին, միջնորոտային ամեն երե-
ւոյթը՝ լոյս, խաւար, ամպ, անձրև, հողմ,
շուր, հուր, խորհրդածութեանց նիւթ է, այդ
ամենն կ'ոգևորին, և ապա ժամանակաւ տի-
տանեան դից բնակարան և տիպար և պատ-
կեր կ'ընծայեն, և աստուածութեան փայլ մը
կ'ըլցողէ գանձը ։ « C'est après la phase
humaine, la phase métaphysique »,
Gubernatis (Leg. sop. la mit. ved),
Moreau de Jonnés (Les temps myt. p.
9) : —

Իրան՝ Արիական զլխաւոր զաղութներէ
մին՝ Արեգն (իմանալի) և Արեգակն (տե-
սանելի) պաշտած է նման իւր բնիկ Հայրե-
նեաց՝ Eereine-Vaedjoh մէջ ուսած եղա-
նակին ։ Իրանեան օրէնսդիրն Զորոաստը (Զրա-
դաշտ), Dâta=Դուտ=Ասաքեալ մակերաւ,
կը յորշորշ մազդեզական գրոց մէջ. այս բառ՝
կ'ըսէ Schoebel, « qui est le qualificatif
védué d'Agni joint à la signification
du nom de Zoroastre, qui paraît signi-
fier « Eclat brillant », puis la circon-
stance que l'Avesta montre Zoroastre
habituellement en rapport étroit avec
le feu, nous autorise presque à con-
clure que Zoroastre est un autre Agni,
le feu personnifié ». Այս որչափ և առան-
ձին կարծիք մ'է՝ սակայն նոյնչափ քաջ պատ-
ճառաբան մը իրանեան ազգաստոհմի Արեգի
և Արեգական՝ հրդի և կրակի տարած պաշ-
տաման ։

Նոյն այս պաշտօնք Արեգի և Արեգական
(Agni) Արիական զաղութներու ձեռամբ
սփռուած է յԱսորեստան և յԵգիպտոս. յա-
ռաջինն Ուր (Հուր) քաղաքի տեսրոց (Քաղ-
դիք) շնորհիւ, իսկ 'ի վերջինն՝ սոցա և այ-
լոց և յասկապէս Տիւրքմենեանց գնալովն անդ ։
Il est remarquable d'entendre un Pha-

raon d'Egypte oubliant les divinités
égyptiennes — Osiris, Râ, et Am-
mon, — évoquer le dieu des Assy-
riens, Baal, « le feu des hauts des
cieux ». (Soleil). M. Font. (Les Asiat.
p. 57) : — Դարձեալ « Les divinités s'ab-
sorber en Râ, (égyptien), « Soleil vi-
vifiant, taureau de la troupe des dieux,
illuminant la terre par sa chevelure,
ayant l'éternité dans son poing, et...
créateur des hommes, engendreur des
dieux, à l'ombre duquel s'assied toute
la terre ». Նոյն և նման ըստ ամենայնի
հնդարիական (Agni) Ահնի և (Indra) Ին-
դրայ սկզբան ։

Առ Հէլլենս քաղդեականի նման երկու
զլխաւոր քաղաքք նուիրեալ էին Արեւու. ա-
ռաջինն Աթէնք, մայր քաղաքացն. վստն զի
առ փոխազցիտ Արիևս անուամբ կը յար-
ջորշէր արեգակն. երկրորդն Իլիոն (Տրոլա-
դայ), փռնիկ. Հէլլէն Իլիոս, Արև բառէն ։ —
Պըդատոն՝ « յունական պաշտօնն յԱրև և 'ի
լուսին՝ յաստեղս և յերկինս էր » կ'ըսէ ։

Ինչ էին պաշտաման եղանակք և օրէնք,
« Le temple arien, c'est l'enclos en
plein air, le bois sacré » կ'ըսէ Renan.
այս էին պաշտամանց տեղիք Արիականաց,
նոյն և նման և պաշտամանք և կրօնք, աս-
տուածոց նիւթականացումն, զրօշեալք, ար-
ձանք, պատկերք, տունք և տանարք, արիա-
կան զաղափարի ըմբռնման հակառակ են ։
Արիական զգացումն զԱնսանմանն չկրնար
սանմանափակել յարկի մը մէջ, զԱնշափն չա-
փել չերազեր տուներու մէջ, զԱննիւթն նիւ-
թականացունելու չափ չստորանար, թերա-
փիմք, արձանք, պատկերք, նմանութիւնք,
Արիական մտաց ոչ ծնունդք՝ և ոչ ալ ար-
ժանաւոր յղութիւնք են ։ Արիև միշտ վեհ,
միշտ մեծ, միշտ բարձր է ։ Այս ամենն ուս-
կայն ճշմարիտ է՝ թէ Արեաց մէջ ևս երև-
ցած է, ժամանակի և արեան փոփոխմամբ.
զաղափարականի և ողոյ անկմամբ. Այս է
որ գոչել կու տայ M. Fontane. « Ni les
Brahmanes védiques, ni les Destours,
ni les Mages de Médie ne sont des
Aryas. Les Egyptiens n'avaient que

des tombeaux, tout le long du Nil, avant l'invasion des Asiatiques. L'Afrique et l'Europe doivent à l'Asie les dieux, les temples, les cultes, les religions, et par conséquent les prêtres ».

Արեգի՝ (իմանալի է, կալ. Գոլ. է) և Արեգական (տեսանելի էակ, իբր Ակն Արեգի) պաշտօնն՝ առանձին է երկար դար մը կը կազմէ Արիական նախակրօնից մէջ. այս գարուս վերջերն կ'երևի մեր Նախահօր Հայկայ գէպքն. ուր ոչ տաճարք է ոչ կրօնական պաշտօնէից որոշեալ դասք կային :

Զօհից և ողջակիզաց երևումէն առաջ չգիտեմք թէ ինչ էր գործածականն. սակայն պատմական ընթացից հետեւութենէ կրնամք ամենայն վստահութեամբ քաղել՝ թէ բուսական պատարագք յառաջացած են քան ըզկենդանականն. հաց, ցորեան, կորեակ, գարի, ոստք, ծաղիկք, մեղր, կարագ, իւղ, կաթն, և այլն. ուխտք և աննիւթ պատարագք յայտնապէս քան զամենն առաջինք են : Այս աննիւթ պատարագաց և ուխտից և անձեռագործ տան յիշատակութիւնն է խորենացոյ հետեւեալն. (Ա. 20) — « Զօն եւաչ էր ըստ պաշտամանց 'ի սօսիսն Արեգի քամանեկայ որ յԱրմաշիր » : Զօնին և պատարագն կը մատուցուէր, այլ աննիւթական և անծախ. անառաք և հովանիք ամենաբնական տաճարք և ժողովարանք էին : Տալիս առ տակաւ պիտի տեսնեմք այդ վայրերու սրբացումը և աստուածացումն, մինչև « 'ի հմայս առնուլ զսօսափին սաղարթուցն » (խորեն) : —

Իրանեան Արիք նախնաբար բացօթեայ վայր մը քարեր կուտելով սեղան կ'ուղղէին « et ce fut probablement le magisme qui introduisit l'usage des Pyrées fixes, construits en maçonnerie, et perpétuellement affectés au culte. Ceux-ci se développèrent plus tard en édifices, comme les appelle Strabon, et finirent par constituer les batiments recouverts d'un toit. C. de Harlez, (Avesta, p. CLXXXVI).

Սոցա նման և Հնդկ-Արիք զառաջինն սեղանն պարզ փայտակոյտ մի կազմեցին,

որում՝ ընտանեաց հայրն կամ նահապետն կրակն մերձեցունելով՝ Հուրն (Ակն=Agni) ծնաւ, ուխտք և ձօնիք սկսան խաղցկին առջև. քահանայք, աստուածք՝ անծանօթ են դեռ ևս :

R. Langlois (Rig-Veda, t. I. p. 24) հետեւեալ ճշգրիտ նկարագրութիւն կը բացատրէ ըսածնիս : — « Զառաջինն՝ առաւօտուն, » միջօրէին, և երեկոյին մաղթանք կը մատուցուէին բացօթեայ վայր մը երկնից կամ մարին տակ, ոչ մի տաճար, ոչ մի սրբաբան, պարզ և մաքուր մարմը մը շրջապատելով, 'ի միջին հողէ բեղանանման կոյտ մը, խորոյկ մը պատարագաց, կարագ և կաթն յրնծայումն. հայրն քահանայ, մայրն պաշտօնեայ, որդիքն հաւատացեալք » : Հայրն այդ վիճակի մէջ « Déva » կը կոչուէր, « de div=briller ». իսկ կինն « Dévi » : — Տէռ հայկական, լուսաւոր, առաւօտ, լոյս : Դիւ, Դև, Լուսաւոր, լոյս, առաւօտ, արեւ, հորք : —

Այսպէս հայ լեզուի մէջ Արեգ՝ Արեգակն և Արև զանազան առումն ունին. Արեգ՝ անտեսանելի էութիւն, սկիզբն և պատճառ Արեգական և Արևու : Արեգակն՝ տեսանելի էութիւն, և մին յաշաց Արեգի, խնամամտոր, պատկեր և կեցրոն հրոյ : Արև՝ ընդհանուր տամամբ կենեք :

Արեգի բարձր գաղափարէն աստիճանաւ մը ստորին Հրոյ էութիւնն Բնիկ-Արիական ցեղի պաշտամանց մին էր : Հուրն (Միհր) Արեգի զօրութեանց մին էր. և ըստ այսմ ամեն կերպով ճշմարիտ է Մ. Էմինի վարդապետութեան այս մասն՝ թէ « հորեւաներեւոյթ և իմանալի կրակի՝ կամ ջերմութեան գաղափարն ունի հայ լեզուի մէջ : Միհր բառն արմատակից է հոր հայկականի, որոց բնարմատն է « հր » կամ « հրք », (սեռ. հրոյ) : Ուստի 'ի հետեւորդէն չէ ուղիղ Մ. Էմինի կարծիքն՝ զՄիհր հուր բանին արմատն համարելով :

Այս Հուր և Միհր Արիական ցեղերու մէջ միշտ այսպէս երկրորդ տեղին զուած չէ. այլ երբեմն Արեգն և Հուր միաստիճան իբր համագոր պաշտուած են. և մերթ ևս զոր Հայն-Արին Արեգ կոչած է՝ Հնդկ-Արին

Ագնի (Agni) ըսած է, և իրանեան—Արին Միհր անուանած է. այս յայտնի է Գոմեհու-
փոնի յառու Արտաւազի յիշած միհրապաշ-
տից հետեւեալ երգման ձեւէն. — « Mā tōu
Mithra, Zēu πατρὸς καὶ Ἡλίου. — զոր կը
ինչէ նաև Ագաթանգեղոսայ Գննապատն, և
կը թարգմանէ, — « Երգուեալ 'ի Միհր,
'ի Հայր Արամազդ և Արեգակն » : — Եւ
զայս 'ի նպատու ինքեան կարծելով, այդ ե-
րեքն համազօր կը դաւանի, և նիւթական
հրոյ հետ կը նոյնացունէ զՄիհր. մինչ ընդ-
հակառակն այդ երգման ձեւն յայտնապէս կը
ցոյցընէ մեծ զանազանութիւն և դասակար-
գութիւն մը. « 'ի Միհր » կ'երգնու, և այս
երգման վկայ եղիք կ'ըսէ՝ « ով հայր Արա-
մազդ և Արեգակն ». ինչպէս յԱստուած
կ'երդնամը և գերիինս վկայ կը կոչեմք : Այդ
երգման ձեւն այլապէս ալ կրնամք կարդալ.
« Երգուեալ 'ի Միհր, 'ի հայրն Արամազ-
դայ և Արեգակն » : Այս ինչ յայտնի է որ
Արիական ժողովուրդն բնաւ երբեք խորհած
է զառաջինն զԱրամազդ և զԱրեգակն Ա-
րեգի և կամ Մահր (հրոյ) հաւասարեցունել :
Սակայն ինչպէս առհասարակ հեթանոսիկ
պաշտամունք՝ այսպէս և այս իւր առաջին
աստիճանէն խորհարելով՝ երբ Արեգն իւր ա-
նեմերեւոյթ փառօքն կը մոռցուէր, և Արեգակն
կը կոչուէր 'ի հանդէս՝ Որմզդի (Արամազ-
դայ) ծնունդ կը լինէր երբեմն. — « Որ ընդ
մօրն մտանելով՝ Արեգակն որդի ծնանէր, և
» ընդ քեռն անկանելով լուսին ծնանէր » :
Եղծիկ, (Եղծ Գէշին Պարսից) : Բայց առ-
այս բաւական է խորհելն՝ թէ ո՛րչափ դարեր
պարբա՞ծ սահմա՞ծ էին մինչ այս փոփոխմունք
տեղի կ'ունենային. և այդ նոյն իսկ Արիա-
կան բարձր զաղափարին անպատշաճ առաւ-
պելլաքանութենէն յայտ է : Եղծիկ նոյն պատ-
մութեան յարելով ուրիշ սկիզբ մը կը յիշ-
ատարկէ Արեգակն ծննդեան, և այլ պատ-
մաւ, առանդութենէ քաղելով : — Զորապշտ
Աւեստայի իգեշնէ զրոյ մէջ « Dāta » կո-
չուած է, որ է « Աւաքեալ ». ուստի Schoe-
bel կը հետեցունէ՝ թէ այդ բառ վեդեան
Արեգակն բացայայտել մակդիրն ըլլալով, և
Զրադաշտ կրակի հետ ջրմը յարաբերութիւն

ունենալով, հրոյ անձնաւորութիւնն է Զո-
րասպր :

Ինչ որ ալ լինին պատճառք այս շփո-
թութեանց Արեգական՝ Հրոյ (Մահր) և Կը-
րակի, սակայն անուրանալի ճշմարտութիւն է՝
թէ Արիական նոսրիկն և հնազոյն պաշտօնն
է՝ տեսանելի էից գերազանցին՝ (Արեւու)՝ ի-
մանալի և անտեսանելի զաղափարն, այդ է
Արեգ : Որմիզդ՝ որ է Արամազդ՝ բնաւ եր-
բեք մտաբերուած չէր քան զԱրեգակն բարձր
դատուիլ, թող թէ քան զԱրեգն. ինչպէս
բառական ծագումէն ալ յայտնապէս կ'երե-
ւի : — Ժամանակ անցնելով վեր 'ի վայր
յեղափոխուած է, ծնօղն և ծնեալն զիրար
փոխանակած :

Հնախօսք և հնախոյզք բացարձակ համա-
միտ կը վարդապետեն թէ Արիական ցեղի
հիմնական պաշտօնն հրոյ էութեան մէջ է.
Հերոսն կամ դիւցազն, հսկայ մը կամ այլ
արարած մարդկային, այդ զաղափարականաւ
միայն սկսած են պատուիլ զառաջինն. մինչ-
յև զկնի ժամանակաց՝ առաջին զաղափարա-
կանին տկարացմամբ՝ երկրորդին ազատ իշ-
խեր են, և ապա ուրեմն դարերու հոլովմամբ
առաջինը վերջնոց հպատակեր են : Այս է
մեր համաստեալածոց կաճառին դասակարգու-
թեան հիմունքն :

Հօրն աստուած (Արեգ-Միհր) Արեգակն
անսանելի փառօքն կը ցնդի. Արեգակն Ա-
րեւու հետ կը նայնանայ, Արեգակն Արամազ-
դայ հետ կը զուգի, Արամազդ-Որմիզդ նոյն
է մեր Հայկայ հետ, ինչպէս պիտի տես-
նեմք. Միհր՝ վահագն կը լինի երբեմն, Կը-
րեմն Արտաւազդ, Արեգակն վահագնի հետ
կը շփոթի, Արամազդ Արեւու Արեգակն և
տիեզերաց կ'իշխէ :

Այսպէս և այլ համասեռից մէջ : Il sole
era il Febo o l'Apollo dei Greci e dei
Romani, che posero in sua mano la
lira a settecorde, emblema della celeste
armonia ; egli l'Osiride egizio col capo
da sparpiero, significante la rapidità
del suo corso nell'alto dei cieli, e gli
si dava lo scettro con un occhio sovrappo-
sto, per indicare esser egli l'occhio del

mondo. (*Արեգ-ակն*) (*ի լուսաւորել գերկիր*) :
egli Oro giovanetto, che colla sferza
che tiene in mano, serba il regolare
movimento de' pianeti ; lungo il Nilo
era chiamato Serapide, il suo capo ra-
diente sosteneva un moggio, onde per
lui va ricca la Natura. I Persiani lo
salutarono Ormuzd, ossia *genio di luce*,
e Mitra con aspetto leonino, ossia Sole
invitto. I Greci lo chiamarono Ipe-
rione e Titano, e Dionisio conquista-

tore dell'India, ed Ercole vincitore.
Egli fu Belo a Galdei, Moloch a Ca-
nanei, Adad o Adone a' Fenicii, A-
tide ai Frigii..... A lui si consacrarono
le città di Eliopoli, in Egitto ; di Bal-
bek, in Siria ; Palmira e Babilonia an-
davano superbe di un tempio di Sole ;
fra i sette Pirei della Persia, uno ve-
n'era a lui dedicato... a lui l'Egizie
piramidi, *և այլն* . Angelo-Sicca, (Mit :
Padova 1831) :

(Շարայարեկ)

Հ. ԲՈՒՍԱԲԱՌՈՒԹԻՒՆ.

(Տես յէջ 212)

943. Լուֆ. Լուֆա. Լուֆահ.

ետին անուամբ կ'ընէ կամարկապցին. « Խոտի տակ է, որ զմարդն
» կու թմբեցնէ » : Բայց Լուֆ սովորաբար նշանակէ զնռնիկ, զոր
տեսս — Լուֆա Ար. նշանակէ տեսակ մի ֆոլմորուաց, զոր Պէյթ.
կոչէ և երիցու մորուք, Ազան էլ-Քէշիլ — Դարձեալ, նոյն լեզուէ
առած Լ. և Փ. Լսէա նշանակէ բազկաձեւ երկայն Դրումի (Թ. Գոլ
զապաղը) կերպ մի, որոյ մէջն բրդի պէս մարմին մի կ'ըլլայ. և
Ապունգի տեղ ի զործ ածուի — Բժշկը. մի գրէ. « Էպոհ » որ է
վայրի Լուֆակն (կամ Լուպակն) » : — Ար. Լեպախ *لپاخ* նշանակէ Պերսէի ծա-
ռը, զոր տես ի կարգին :

950. Լոշտակ.

Տակին կամ արմատին կէս իրաւ կէս կարծեցեալ ձեւովն իբրեւ մարդու նման՝
կոչուած և Մարմնատակ, կամ Մարդատակ. որ և Մարդայտակ, Մարդախտ,
Մարդաժաղիկ, և ստուգապէս Մանրագոր. Լ. *Mandragora Bryonia Alba* կամ
Փ. *Mandragore*, Ար. Մարսա ըն-Ղուտրուպ *مارس الخضر* Այս անուամբ ստորա-
գրէ Ամիրո. հայ և յոյն անուններէն զատ յիշելով « և Պ. Էպալուռի Սանափ
» կ'ասեն, և Եպալուռի ըն-վայսնաղ, (*دالوچ ټپاس*) այլ կու ասեն. և լաւն նոր լինի »
Իսկ այսոր հասարակաց ծանօթ և կիսածանօթ զարմանալեաց համար՝ լաւ կ'ընէ,
թէ « Դատ խօսք կայ ի հոս. և ասցել են, թէ խոտս Սողոմոն իմաստնոյ ծառն
» է, Սիւրէյման աղաձի, և իր մատանուն ներքեւ էր այս ծառէս, այնոր ամե-
» նայն գաղանք և սողունք և (!), ի նորա հրամանն էր, և իխանութիւն կու

1. Օրինակաց մէջ պարզապէս թողուած է և կիսկաւոր զրուած է և գին :